

Development of Cultural, Social and Religious Structures with Emphasis on the Semiotics of Inscriptions in Mosques of the Qajar Period in Tehran: A Case Study of the Entrance to the National Garden and Shahid Motahari High School (Sepahsalar School)

Abstract

One of the valuable historical and ancient works of the Qajar era is the Nastaliq inscriptions, which has a special place in Tehran. This art, like the canvas, is a background for expressing different subjects, influenced by various factors, Iranian and French elements in parallel. When the audience looks at the designs and decorations, at first it is influenced by beauty and especially its order. But after reflection will be affected by the meanings and signs of time. In this research, the inscriptions of Sepahsalar Mosque and the head on the national gate of the Qajar period have been studied and analyzed. The research method used is historical-analytical and the method of data collection is documentary and library type. The questions of this research are as follows: What are the semiotic characteristics of the Nastaliq inscriptions of this period? How can a new reading of the codes hidden in the hidden layers of Tehran be achieved using the semiotic principles of theorists? The purpose of selecting this research is to study this mosque and gate as one of the landmarks of the Qajar period, about which no comprehensive and complete research has been done so far. The results indicate that the decorative signs and motifs of these inscriptions and the decorative elements used in each language are the constructs of the second language which has created an implicit meaning. These linguistic signs have been repeated in other inscriptions in Qajar buildings. Influenced by the cultural, social and religious structures of the Qajar period, it has finally led to a significant form.

Keywords: Inscription, Nastaliq, Semiotics, Qajar Architecture.

توسعه ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و مذهبی با تأکید بر نشانه‌شناسی نقوش کتیبه در مساجد دوره قاجار شهر تهران: نمونه
 موردی سردر باغ ملی
 و مدرسه عالی شهید مطهری (مدرسه سپهسالار)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۱

محمد اکوان،^۱

محمد شکری،^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۵

منوچهر رخشان،^۳

چکیده

کتیبه‌های نستعلیق عهد قاجار از آثار با ارزش تاریخی و قدیمی شهر تهران است. این هنر همانند بوم نقاشی زمینه‌ای برای بیان موضوعات متفاوت، متأثر از عوامل گوناگون، عناصر ایرانی و فرنگی به موازات هم مورد توجه قرار گرفته است. هنگامی که مخاطب به نقوش و تزئینات می‌نگرد در ابتدا تحت تأثیر زیبایی و به‌خصوص نظم آن قرا می‌گیرد ولی پس از تأمل تحت تأثیر معانی و نشانه‌های زمانی قرار خواهد گرفت. در این پژوهش به مطالعه و تحلیل نقوش کتیبه‌های مسجد سپهسالار و سردر دروازه ملی دوره قاجار پرداخته شده است. پرسش‌های این پژوهش به شرح ذیل است: کتیبه‌های نستعلیق این دوره دارای چه خصوصیات نشانه‌شناسانه است؟ چگونه می‌توان با استفاده از اصول نشانه‌شناسی نظریه‌پردازان به خوانش تازه‌ای از رمزگان نهفته در لایه‌های پنهان شهر تهران دست پیدا کرد؟ هدف از انتخاب این پژوهش مطالعه این مساجد و دروازه به‌عنوان یکی از بناهای شاخص دوره قاجار است که تاکنون پژوهش جامع و کاملی در مورد آن صورت نگرفته شده است. نتایج حاکی از آن است که نشانه‌ها و نقوش تزئینی این کتیبه‌ها و عناصر تزئینی بکار رفته در هر زبان، سازنده زبان دومی است که دلالت ضمنی را ایجاد کرده است. این نشانه‌های زبان شناسیک در دیگر کتیبه‌های منصوب در بناهای قاجار هم تکرار شده است؛ که تأثیر گرفته از ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و مذهبی دوره قاجار در نهایت منجر به فرمی معنادار شده است.

کلیدواژگان: کتیبه‌نگاری، نستعلیق، نشانه‌شناسی، معماری قاجار.

دانشیار گروه فلسفه غرب، دانشکده ادبیات، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ایران.^۱

استادیار، گروه فلسفه، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، ایران.^۲

دانشجوی دکتری، گروه فلسفه هنر، دانشکده فلسفه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، ایران.^۳

در طول تاریخ تحول هنر و معماری، اندیشه و باور بنیان اثر، نقشی تعیین کننده و الهام بخش در شکل گیری اثر معماری داشته است. این حضور برجسته بر معماری ایرانی آنچنان تأثیرگذار بوده که پژوهش گران دوران مابعد با بازیابی نقوش، صور و کتیبه ها، به منظور نگرش مذهبی سازندگان پی برده و هنرهای تزئینی و به خصوص کتیبه نگاری اطلاعات مستندی را از سازندگان و نیات مذهبی ایشان به نمایش می گذارند (شهبازی، ۱۳۹۶، ۷). معماری ایرانی سرشار از آثاری است که معماران این سرزمین با استفاده از دانش ریاضی و الگوهای هندسی دست به آفرینش آن‌ها زده اند و هندسه را به عنوان مبنایی مشترک برای پاسخگویی به نیازهای سازه ای، زیبایی شناسی و عملکردی ابنیه به کار برده اند (بیلان و حسن پورلمر، ۱۳۹۸، ۵۶). در عهد قاجاریه به تدریج کاشی هفت رنگ به جای کاشی معرق به کار گرفته شد و در کاشی کاری از خود به نستعلیق نیز استفاده شد. کتیبه های مدرسه عالی شهید مطهری (مدرسه سپهسالار) به خط نستعلیق میرزا غلامرضا اصفهانی و سردر باغ ملی در تهران از شاهکارهای معماری این دوره به شمار می رود. خط بر روی ظرفها و اشیاء سرامیکی از قرون اولیه در ایران رواج داشته است.

تهران به عنوان پایتخت دوران قاجار در طول دو سده، شیوه های نگارش کتیبه های سردر بناها هویت سیمای شهر را دچار دگرگونی کرده است که در این میان هنر خوشنویسی زینت بخش آن‌ها بوده است. کتیبه های نستعلیق تهران با گذشت زمان در معرض فرسودگی و ویرانی قرار گرفته است. در این پژوهش سعی بر تحلیل و تفسیر نقوش مختلف خط نستعلیق دوره قاجار از زاویه نشانه شناسی تطبیقی چالز ساندرز پیرس، فردینان دو سوسور و رولان بارت تا درک عمیق تر و معانی تازه تری از این آثار به دست آورد. درباره ی تعریف کتیبه در معماری اسلامی باید گفت که این لغت اصطلاحی است که به سنگ نبشته ها یا نقوشی که بر سنگها به صورت حکاکی و حجاری ایجاد شده اطلاق می گردد. "حبیب الله فضایی خطاط و کتیبه نگار معاصر از روی واژه نامه ی المنجد کتیبه را به دسته ای سپاه و لشکر یا رمه ی اسبان معنی کرده و می گوید؛ وقتی منظره ی کتیبه های نوشته شده را به طرز نستعلیق یا کوفی و ثلث مشاهده می کنیم به نظر می رسد که چون سواره نظام در حال رژه می باشند، فرشته ها و حرکات مختلف آن سرنیزه ها و شمشیرها را به خاطر می آورد". (فضایی، ۱۳۶۷: ۷۳) تزیینات در هنر اسلامی به طور کلی به سه قسم گیاهی، هندسی و کتیبه ای قابل تقسیم است که ویژگی های آن‌ها نظم و هندسی و تعادل آن است.

در پژوهش حاضر به جهت یافتن معنا و دست بندی نشانه ها در نقوش و کتیبه ای، سردر باغ ملی و مدرسه عالی شهید مطهری دوره قاجار شهر تهران مورد بررسی قرار می گیرد. کتیبه ها و سردر بناها واسطه ای بین شهر و بناها هستند که می توانند به صورت آشکار، بیان کننده تفکرات، باورها و ارزشها باشند. بدین ترتیب بررسی نشانه شناسی این فضاها می تواند در راستای شناسایی معنا قابل تأمل باشد. در این راستا هدف پژوهش بیان ارتباط میان نشانه های نقوش و کتیبه های متأثر از ساختارهای ذهنی، فرهنگی و اجتماعی است که با تکیه بر مجموعه نظریات به مطالعه دقیق تر نیز اشاره شده است.

۲ پیشینه پژوهش

بهپور در سال ۱۳۸۴ در مقاله خود با عنوان کتیبه نگاری در دوره قاجار (بررسی کتیبه های ۸ بنای دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان) در این مقاله نتایج حاصل از بررسی ۱۶۹ کتیبه در ۸ بنای شاخص دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان ارائه گردیده

است در این بررسی سعی بر این بوده تا قواعد به‌کاررفته در نگارش این کتیبه‌ها با توجه به شواهد آماری استخراج گردد. از آنجائی که کتیبه‌ها غالباً اطلاعات مهمی را درباره تاریخ ساخت بناها و همچنین سازندگان و هنرمندان آنها به دست می‌دهند شناخت این قواعد می‌تواند به استخراج اطلاعات صحیح از کتیبه‌های این دوره کمک کند در ادامه به نقش کتیبه‌ها به‌عنوان عناصر تزئینی توجه گردیده و به نحوه نگارش خطوط محل نصب کتیبه‌ها محتوای آیات و احادیث و اشعار به‌کاررفته در آنها و دلیل انتخاب هر یک توجه شده است قسمتی نیز به ماده تاریخ در کتیبه‌ها و نحوه استخراج تاریخ از آن اختصاص یافته است. (بهپور، ۱۳۸۴)

محمدی و همکاران در سال ۱۳۸۹ در مقاله خود با عنوان بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون به بررسی کتیبه‌های سردر منازل پرداخته و با بررسی تزیینات که نقش مؤثری در زیبا سازی محیط شهری داشته پرداخته است. (محمدی، ۱۳۸۹)

مسعودی در سال ۱۳۹۵ در مقاله خود با عنوان " نقدی بر روش نشانه‌شناسی و تحلیل روایت رولان بارت" این مقاله درصدد بررسی و نقد این روش نشانه‌شناسی و تحلیل روایت است؛ و بازنگری در آرا و اقوال اندیشمندان غربی که بدون نقد و بررسی عالمانه به محیط‌های علمی و آکادمیک ایران اسلامی وارد و مورد استقبال بی‌شائبه برخی دانشگاهیان قرار می‌گیرد، از اهداف اصلی این مقاله است و در همین جهت هم به بررسی و نقد آرای مهم رولان بارت فرانسوی به‌عنوان منتقد ادبی می‌پردازد. اندیشه‌های بارت در حوزه‌هایی چون: نشانه‌شناسی، ساختارگرایی، تحلیل روایت و نقد ادبی بر دانشگاهیان ایران تأثیرگذار بوده، پرداخته و نحوه شکل‌گیری نظریاتش را تفسیر کرده است. (مسعودی، ۱۳۹۵)

۳ چهارچوب نظری

نشانه‌شناسی (semiotics): از آنجایی که نشانه‌شناسی دانشی بسیار کهن است و در تقریرات فلاسفه و اندیشمندان چون افلاطون و ارسطو می‌توان یافت، نشان طول عمر نشانه‌شناسی در تاریخ و میان رویکردهای نظری گوناگون است. نشانه‌شناسی به‌عنوان روشی برای شناخت دلالت‌ها در میان قرن بیستم همراه با جنبش‌های گوناگون به‌ویژه ساختارگرایی اهمیت چشمگیری پیدا نمود که بر پایه نشانه‌شناسی اولیه مطرح شده توسط سوسور قرار گرفت. در این میان رولان بارت از سوی ساختارگرایی نقش اصلی را بر عهده‌دارد. نشانه‌شناسی علمی است که هدف خود را شناخت و تحلیل نشانه‌ها و نمادها چه آنها که به‌صورت زبان گفتاری یا نوشتاری درآمده‌اند و چه آنهایی که صورت‌های غیرزبانی دارند، اعم از نشانه‌های فیزیولوژیک، بیولوژیک، نظام‌های معنایی، نظام‌های ارزشی، نمادهای نمادین، جهان‌بینی‌های گوناگون و حتی همه‌ی اشکال حرکتی، حالتی، موقعیتی خودآگاه یا ناخودآگاه، تاکتیکی، استراتژیک، فکر شده یا نشده و ... اعلام می‌کند.

۴ نشانه‌شناسی

نشانه‌شناسی به‌عنوان روش پژوهش در شناخت دلالت‌ها در میانه قرن بیستم همراه با جنبش ساختارگرایی به‌ویژه در فرانسه اهمیت چشمگیری پیدا نمود که بر پایه نشانه‌شناسی اولیه مطرح شده توسط سوسور و در بسیاری از شاخه‌های علوم و فلسفه مورد استفاده قرار گرفت. در زمینه نظریه ادبی، زیبایی‌شناسی و هنر نیز نشانه‌شناسی از سوی اندیشمندان اصلی جنبش ساختارگرایی مطرح گردید که در میان آنها رولان بارت نقش اصلی را عهده‌دار بود. وی پیشنهاد می‌کند که بیاید

"تأکید را از روی تحلیل قراردادهای نشانه‌ای برداریم و بر مطالعه‌ی کاربردشناسی روایت، یعنی بر روایت بودگی کلام، آن‌گونه که خواننده مشارکت گر آن را تأویل می‌کند بگذاریم". (شفر، ژان ماری، ۱۳۸۰، ص ۱۵۲-۱۵۶) نقوش کتیبه‌های دوران قاجار به‌نوعی روایت بودگی کلام دیده می‌شود. هدف نه کشف حقیقت پنهان در آثار، بلکه شناخت زبان این دوران بود.

رولان بارت در پی کشف معانی نبود و می‌خواست قاعده‌های معنایی را کشف کند، یعنی امکاناتی که زبان برای معنا به وجود می‌آورد و موضوع نقد ادبی نیز کشف زبان است، نکته اصلی نه پیام، بلکه رمزگان است. (احمدی، بابک، ۱۳۷۰، ۲۱۶) تصاویر و نقوش کتیبه‌ها زبانی برای کشف رمزگان فراهم کرده است. در نقوش کتیبه‌های این دوران برای کشف زبان بصری بر این مبنا می‌توان بهره برد.

نشانه‌شناسان در شناسایی چنین نظام‌هایی می‌گویند: یک‌زبان درجه دوم است که واحدهای آن دیگر تک‌هیچ‌ها و تک‌واژه‌ها نیستند بلکه بخش‌های بزرگ‌تری از گفتار هستند که به اشیا یا قسمت‌هایی ارجاع دارند؛ و شاید سرنوشت نشانه‌شناسی در حل شدن آن در زبان‌شناسی باشد؛ و در نتیجه باید گفت که این نشانه‌شناسی است که جزئی از زبان‌شناسی است. (بارت، ۱۳۷۰، ۱۲-۱۴)

بدین ترتیب می‌توان با استفاده از قواعد زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی را با توجه به دیالکتیک‌های موجود بین زبان/گفتار، دال/مدلول، نظام/همسازه (محورهای هم‌نشینی و جانشینی) و تطابق/تضمن بررسی کرد. همچنین چشم‌اندازهای جامعه‌شناختی و فرهنگی همچون نظام پوشاک، نظام غذا، نظام اتومبیل و نظام اثاثیه منزل را با استفاده از تقابل زبان/گفتار معین می‌کند. چراکه زبان یک‌نهاد اجتماعی و یک‌نهاد ارزشی است که به‌هیچ‌وجه یک فعل به شمار نمی‌آید و فرد نمی‌تواند آن را خلق کند و در مقابل، گفتار اساساً یک فعل فردی و مربوط به انتخاب و اندیشه شخصی است؛ بنابراین این فرض را در نظر می‌گیرد که یک مقوله کلی بنام زبان/گفتار وجود دارد که همه نظام‌های نشانه‌ای را دربر می‌گیرد. (همان، ص ۳۵)

بواپسین بخش مرتبط با این پژوهش، از عناصر نشانه‌شناسی به موضوع دلالت ضمنی و فرا زبان می‌پردازد. در هر زبان نشانه‌ها سازنده زبانی دوم هستند یعنی یک نشانه که از دال و مدلول تشکیل شده، خود سازنده دالی تازه می‌شود که دلالت ضمنی را ایجاد می‌کند. همچنین نشانه‌شناسان در تعریف فرا زبان می‌گویند: «در نشانه‌شناسی تضمینی، دال‌های مربوط به نظام دوم به‌وسیله نظام اول ایجاد می‌شوند، این امر در فرا زبان معکوس است: در آنجا مدلول‌های مربوط به نظام دوم توسط نشانه‌های نظام اول ایجاد می‌شوند». (همان، ص ۱۲۳)

درباره شیوه تحقیق نشانه‌شناسی، می‌بایست براساس یک اصل محدودکننده که اصل تناسب است، توصیفات و ویژگی‌های واقعیات را از یک نقطه‌نظر گردآوری کرد و محدوده‌های نظام موردبررسی قرار داد چون از پیش شناخته شده نیستند باید برای شناخت پردازش شود تا ساختار و هیئت کلی براساس نوعی اختیار تعیین شود. برای انتخاب این هیئت کلی توصیه می‌شود که اولاً باید به‌اندازه کافی گسترده باشد. تا عناصر آن یک نظام کامل از شباهت‌ها و تفاوت‌ها را اشباع کند و ثانیاً باید تا حد ممکن همگن باشد؛ یعنی عناصر آن در جوهر و ماده و نیز در هم‌زمان بودن همگن باشند. (بارت، ۱۳۷۰، ۱۲۹-۱۳۲)

این پژوهش از حیث هدف کاربردی و از نوع کیفی است. با رویکرد نشانه‌شناسیک و کاربرد آراء منتقدان و نظریات علمی مطرح در این حوزه، روش خود را بیان کرد. به‌منظور سنجش عوامل مؤثر بر مؤلفه‌های کتیبه‌ها، داده‌های این پژوهش ترکیبی از روش تحقیق توصیفی، تحلیلی، تطبیقی و با تلفیق از دو رویکرد کمی و کیفی و تکنیک توصیف ضخیم انجام‌گرفته است. نوع اسناد تاریخی (کتابخانه‌ای) و مشاهده عمیق است. با بررسی اسناد توصیفی و تصویری دوره‌های مختلف تاریخی و بررسی میدانی وضع موجود، سیر تحولات نقوش، تزیینات کالبدی سردر باغ ملی و مسجد سپهسالار مشخص شد. برای این منظور، تفسیر نشانه‌ها و معنا در تجزیه تحلیل به صورت علی-مقایسه‌ای است. نمونه موردی پژوهش حاضر براساس شباهت‌ها و تفاوت‌های مطرح با در نظر گرفتن نام و عملکرد انتخاب گردید تا ارتباط ساختارهای اجتماعی و فرهنگی در شکل‌گیری نقوش کتیبه‌ها دریافت شود. (خاکی، ۱۳۷۸: ۳۳۵).

۶ نمونه موردی

معرفی اجمالی سردر باغ ملی، این سر در از بناهای به‌جامانده از دوره قاجار است که در سال‌های ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۴ توسط حسینعلی بیگ تهرانی نوسازی شده و اکنون یکی از نمادهای شهر تهران است. این بنا در ضلع شمالی خیابان امام خمینی (سپه پشین)، در ضلع شرقی وزارت امور خارجه و در ضلع غربی موزه پست و تلگراف قرار دارد. پیش از بنیاد برج آزادی، این دروازه به‌عنوان نماد شهر تهران شناخته می‌شد. سردر باغ ملی دارای ۳ ورودی مختلف است. ورودی اصلی که همان ورودی بزرگ محسوب می‌شود، برای تردد سواره‌نظام و دو ورودی دیگر در دو طرف سردر اصلی تعبیه شده است. این ورودی‌ها دروازه‌های چدنی دارند و به‌صورت سه‌تکه توسط استاد محمدعلی کرمانی در قورخانه تهران ساخته شده‌اند. روی زمینه تیره چدن‌های ورودی، می‌توانید نقوشی برنجی و طلایی را مشاهده کنید.

سردر باغ ملی توسط جعفرخان کاشانی و پس‌از آن ساختمان‌های مجاور آن به دستور مستقیم رضاشاه در تهران که پایتخت بود، ساخته شد. با کمک آلمانی‌ها (پیش از برافروخته شدن آتش جنگ جهانی دوم) سردر در جانب شرقی به‌جای سر در قبلی و با همان ابعاد و شکل ظاهری ساخته شد و پس‌از آن سر در قبلی ویران گردید. عناصر تزئینی این مجموعه شامل کاشی‌کاری، کاربندی، گچ‌بری و نقاشی است. کاشی‌ها با رنگ‌های سفید زرد و فیروزه‌ای نگاه مخاطب را به خود جلب می‌کند. بر روی کاشی‌ها نقاشی‌هایی غیرمعمول در نما دیده می‌شود که با قطعه‌های کاشی به رنگ زرد و آبی روی زمینه‌ای از آجر لعابی، تعبیه شده و روی آن عبارات: انا فتحنا لک فتحا مبینا و شعری از ندیم الملک کتابت شده است. این کتیبه‌ها از این لحاظ غیرمعمولی‌اند که تصاویر سربازها به‌صورت نقاشی در آجر لعابی کشیده شده است و سطح کتیبه‌ها با آجرسه‌سانتی قاب شده است.

جدول ۱ ویژگی‌های بخش‌های بالایی و سردر کاشی‌کاری

<p>در کاشی‌کاری‌های بخش‌های بالایی از طرح‌ها و تصاویر اسلیمی، مسلسل، میدان جنگ، شدت‌تیر، رضا شاه با تفنگ شدت‌تیر (ماکسیم؛ اسلحه موردعلاقه رضاخان)، دو فرشته پیروزی، پرچم سه رنگ ایران، گلوله توپ، پلنگ، سروده‌ها و آیه‌های قرآنی و نام‌های امامان به صورت کتیبه زیر کلاه‌فرنگی نوشته شده است. کاشی‌کاری‌های این بنا با نقش دو شیر که تاجی را در میان گرفته‌اند با شمشیری در دست، پلنگ، شیر، خورشید و مسلسل طراحی شده است. سردر یک دروازه، سواره‌رو و دو در برای گذر پیاده، در دو سوی آن دارد؛ که پیش‌ازین کمتر این‌گونه داستان‌سرایی دیده شده است. به نوعی داستان قدرت‌نمایی پادشاه به مخاطبین است.</p>	
<p>سر در ورودی درب‌های سر در باغ ملی، از جنس چدن بوده و نقش‌های حک‌شده بر درب‌ها تصویر پرنده‌ای افسانه‌ای به نام "هما" است که نماد موفقیت و پیروزی محسوب می‌شود. این درب‌ها توسط محمدعلی کرمانی در قورخانه تهران ساخته شده‌اند. قریب‌سازی برای ایجاد تعادل به‌وفور دیده می‌شود.</p>	
<p>از آنجاکه رضاخان در اصل دستور ساخت این بنا را به‌عنوان یادآور موفقیت خود در اجرای کودتا و تسخیر تهران در سال ۱۲۹۹ صادر نمود، ماجرای کودتا و نقش قزاق‌ها در آن واقعه، در کاشی‌کاری سردر باغ ملی مشهود است. همان‌طور که اشاره شد در نمای داخلی سردر، تصاویری از سرباز قزاق، دروازه تهران، مسلسل و فرشته پیروزی بر کاشی‌ها، در سردر نمای خارجی نیز قسمتی از حدیث سلسله‌الذهب، آیات قرآن، اشعاری از ندیم‌الملک در مدح رضاخان، پرچم ایران با نماد شیر و خورشید، پلنگ، دو شیر که تاجی را نگه‌داشته‌اند، تیربار و توپ به تصویر کشیده شده است.</p>	

معرفی نقوش، تزیینات کتیبه‌های سردر باغ ملی (مأخذ نگارنده)

رنگ غالب در بنای سردر باغ ملی، همچون اکثر آثار معماری ایرانی رنگ لاجوردی و فیروزه‌ای است. در کنار این رنگ‌ها، زرد در کنار طلایی (گاهاً جایگزین آن) که رنگ شکوه و سلطنت محسوب می‌شود، قهوه‌ای، کرم، سفید، سبز صورتی و قرمز هم به فراخور استفاده شده تا نتیجه کار، بنایی جذاب و گیرا باشد. قالب آثار این مکان طبیعت‌پردازانه و نیمه انتزاعی است.

جدول ۲ بررسی عوامل تشکیل دهنده و تأثیرگذار بر تزئینات به کاررفته در نماها

کتیبه‌های مدرسه عالی شهید مطهری (مدرسه سپهسالار)	
	<p>۱: بخشی از کتیبه سر در غربی خط نستعلیق به رنگ سفید روی کاشی لاجوردی، در اینجا برخلاف شیوهی معمول از بسیاری از آثار سده‌های قبل، از کتیبه‌های نستعلیق به جای خطوط ثلث و کوفی استفاده شده است.</p>
	<p>۲: کتیبه کاشی به صورت برجسته و به خط ثلث در سمت راست داخل ایوان جنوبی خط: ابوالقاسم مستوفی ۱۳۴۶ هجری</p>
	<p>۳: ترنج‌ها و کتیبه‌های داخل ایوان شمالی و کتیبه‌ها و تزئینات یکی از گلدسته‌ها متشکل از خط کوفی (به خط کوفی معقلی در چند ترنج و در جهات مختلف، به صورت مکرر و با رنگ‌های مشکی بر زمینه سفید یا زرد) و نستعلیق، کاشی‌کاری و نقوش هندسی</p>
	<p>۴: دیواره‌های هشتمی وردی غربی تزئینات، کاشی معرق و خط کوفی معقلی</p>
	<p>۵: شبستان زمستانی پشت ایوان شرقی قرار دارد. دارای ۴۴ ستون سنگی یکدست، بین هر چهار ستون یک سقف گنبدی قرار دارد که درون آن‌ها اسم‌ها یا صفات خداوند گچ‌بری شده است.</p>
	

توسعه ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و مذهبی با تأکید بر نشانه‌شناسی نقوش کتیبه در مساجد دوره قاجار شهر تهران: نمونه موردی سردر باغ ملی و مدرسه عالی شهید مطهری (مدرسه سپهسالار)

نشان از تطابق عملکرد فضا و معنا است. گویای مذهب زمانه است.

محراب این شبستان که با سنگ مرمرین تزئین شده، عریض و بالای آن با مقرنس و گچ‌بری به چشم می‌خورد. این مقرنس‌ها و گچ‌بری‌ها که به شکل اسلیمی و کتیبه‌های خطاطی هستند. در سال ۱۳۵۰ توسط استاد حسین لرزاده و استاد محمد حسین شکل‌آبادی ساخته شده‌اند و نمای شبستان پیش از آن نمای آجری بوده است.

۶: تزئینات و کتیبه‌های ایوان غربی در بالای سردر ایوان سوره‌ی نصر و آیه ۱۸ سوره‌ی توبه، به خط نستعلیق به رنگ سفید بر کاشی آبی (نماد پاکی)

۷: ایوان غربی بر دیوارهای داخلی ایوان غربی، در چهار بخش، حدود سی بیت شعر از سنایی در فضیلت و مدح علم و دانش به خط نستعلیق وجود دارد

۸: در این بخش نیز ترنج‌هایی با خط بنایی معقلی، شامل چهار محمد به رنگ مشکی برزمینه‌ی زرد و چهار علی و نیز سوره‌ی کوثر به رنگ مشکی برزمینه‌ی سفید دیده می‌شود.

نکته‌ی مهم ثبت دو تاریخ ۱۳۰۱ و ۱۳۱۱ به ترتیب در سمت راست و چپ است (اشاره به نگرش زمانه مبنی بر پذیرفتن جایگاه هنرمند و ثبت تاریخی است)

	<p>۹: گنبد خانه یا شبستان تابستانی این مسجد بزرگ‌ترین فضای آن است. پهنای دهانه گنبد ۱۵ متر و ارتفاع آن ۲۵ متر است که در مجموع مساحتی نزدیک به ۱۶۰۰ متر را به خود اختصاص می‌دهد. همچنین چلیپای بزرگی با ابعاد ۴۵ متر در ۴۵ متر فضای این شبستان، پشت ایوان بزرگ جنوبی است که دیوار و ورودی ندارد</p>
	<p>۱۰: نمونه‌های تزئینات چوبی: درهای حجرها و در شبستان زمستانی - درب سمت چپ: پیلی لوزی هشت و چهار گره چینی معرق نوع گره: درب سمت راست: شمسه دوازده نوع گره: گل هشت پر</p>
	<p>۱۱: تزئینات کاشی‌کاری زیر گنبد هشتی غربی و سرپایه‌های آن (مربوط به تصویر اول) نمونه تزئینات کاشی‌کاری ازاره ایوانچه‌های حجره‌های طبقه اول (مربوط به دو تصویر بعدی) نقوش گیاهی</p>
	<p>۱۳: بخشی از تزئینات محراب - با نقوش گیاهی و خطاطی در ترنج وسط محراب عبارت (۱۳۳۹) العبد الضعیف المحتاج بعفو الرحمن حسین لرزاده معمار) توسط: استادان اخویان طهرانی و لرزاده</p>
	<p>۱۴: اطراف محراب (بخش فخری) کتیبه‌های کاشی بر زمینه‌ی لاجوردی، شامل (آیات سوره‌ی انسان) تلفیق خط ثلث و محقق به رنگ سفید و نیز (سوره‌ی قدر) با خط کوفی زردرنگ به خط احمد اخویان طهرانی ۱۳۳۹ شمسی</p>

	<p>۱۵: -کتیبه‌های داخل مدرس‌های جنوبی شرقی - زیر و داخل گنبد مدرس، در جنوب شرقی مزین به آیاتی از سوره‌ی فتح (انا فتحنا لک فتحا مبینا...) به صورت کتیبه‌ی کاشی به خط کوفی مشکی و سفید بر زمینه‌ی زرد است و نقوش هندسی داخل گنبد</p>
	<p>۱۶: کتیبه‌های دیگری از سردر غربی - شامل سوره نصر و حدیث انا مدینه العلم و علی بابا از پیامبر (ص) - مزین شده با نقوش هندسی و نقوش گیاهی - خطاطی به صورت نستعلیق توسط میرزا غلامرضا</p>

مأخذ نگارنده

نسبت الگوهای موجود مدرس‌ه سپهسالار	نادر: نسبت الگوهای موجود در سر در باغ ملی: نقوش، تصاویر، خط
تأثیر غیرمستقیم بر عناصر معماری و طرح کلی	تأثیر مستقیم بر تزیینات و نقوش کاشی کاری و حجاری

مأخذ نگارنده

۷ یافته‌ها

کتیبه‌ها: بعد عمودی صریح‌ترین پرتوهای نور خورشید را دریافت می‌کند. این کیفیت خاص، به‌خصوص در کشوری که بیش‌تر روزهایش با تابش خورشید درخشان همراه است، بافت‌های بی‌شماری از سایه و تاریک و روشن خلق می‌کند که کیفیت متعالی سطوح عمودی را برای بیننده فاش می‌کند. (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰: ۹).

اشکال هندسی: شکل‌های مورداستفاده در معماری از مفهوم سستی ریاضیات، به‌خصوص هندسه و اشکال هندسی، جدایی‌پذیر نیستند. فرم‌های هندسی و اعداد تنها آنچه به لحاظ کمی به نظر می‌رسند، نیستند. جنبه‌ای کیفی و نمادین دارند که نه تنها خیالی نیست بلکه دست‌کم به همان اندازه کمی جزئی از آنها است.

ماهیت کیفی: تمام اشکال هندسی گرایش به یک مقصود مرکزی است، در نتیجه خطوط هم‌آهنگ است که شکل‌های خاصی خلق می‌شود و الگوهای متعددی به دست می‌آید. الگوهای سطحی معمولاً به خطوط مدور و مرکزگرا که نماد کیهان هستند، گرایش دارند.

الگوهای گیاهی: اسلیمی‌ها اساساً به‌واسطه‌ی طبیعت فرایندهای کیهانی خالق را بازتولید می‌کنند. اسلیمی‌ها کل سطح را پر نمی‌کنند، بلکه به‌صورت فرم‌هایی در فضا هستند که به‌صورت برجسته در زمینه‌ی منفعل قرار داده شده‌اند.

خطاطی: ساختار خطاطی که از ضربه‌های قلم افقی و عمودی بافته شده به هم در ساختاری با غنای عمیق تشکیل شده، سرشار از سمبولیسم عالم شناسی است. خطوط عمودی، رابطه‌ای هستی شناسانه ساختار طرح را فراهم می‌کند و خطوط افقی، متناظر با آفرینش هستند که تعادل و جریان مفاهیم پایه را بسط می‌دهند.

کاشی: تکنیک‌های مورد استفاده در دوره قاجار هفت‌رنگ و زیر لعابی بود که گاهی با طرح‌های قالبی ترکیب می‌شود و طرح‌ها شامل نقوش گیاهی، مناظری از ساختمان‌ها، تصاویر انسانی و همچنین تصاویری از تاریخ محلی (فولکلور) ایران است. (porter, 1995: ۷۹)

مهم‌ترین خصوصیات کاشی‌های دوره قاجار، تنوع رنگ، نقوش و کاربردهای مختلف کاشی در این دوره است. طیف رنگ‌ها گسترده بود و علاوه بر رنگ‌های مورد استفاده در دوره‌های قبل، رنگ‌های جدیدی مانند صورتی، ارغوانی و نارنجی استفاده شده است (feherva, ۲۰۰۰, ۱۷۶)

جدول ۳ تحلیل یافته‌ها

نام بنا	تزئینات به کاررفته در ورود	تزئینات به کاررفته در نما خارجی	نقوش به کاررفته در تزئینات
سردر باغ ملی	نقوش گیاهی با ضخامت بیشتر از دوره‌های پیشین	نقوش حیوانی و انسان	نقوش گیاهی و بیشترین استفاده از خط نستعلیق
مدرسه سپهسالار	نقوش گیاهی و فضای شلوغ	گل و گلدان و کمتر نقوش حیوانی	نقوش گیاهی، هندسی و خط نستعلیق و ثلث کوفی

مأخذ نگارنده

۸ نتیجه‌گیری

در دوره قاجار ارتباط ایران با اروپا بیشتر شد و در نتیجه، تأثیر هنر اروپایی در هنرهای اسلامی بخصوص معماری، نقاشی و سفالگری پدیدار گردید. در این دوران نیز از کاشی‌کاری در تزئینات معماری بهره گرفتند. همچنین ساخت خانه‌های متمولین شروع شد که نقطه اوج معماری خانه‌های ایرانی در پرداختن به فضا بود. هنرمندان ایرانی نقش، شکل و نمادهای تصویری را برای بیان آرمان‌های جمعی و جهان‌بینی خاص ایرانیان استفاده می‌کردند و تزئینات، همانند روحی کالبد ساز دربر می‌گرفت. همچنین با توجه به رویکرد معنایی در شرق، هنرمندان ایرانی علاوه بر رویکرد ظاهری بر عملکرد معنایی و محتوایی تزئینات توجه ویژه‌ای داشته‌اند. تزئینات هندسی، گیاهی، تصویری در کاشی‌کاری، آجرکاری نمای این بناها، پایه اصلی تزئینات نمای بیرونی است.

الگوهای پیچیده و متنوع در فضاهای نماهای داخلی و خارجی نشان از تأثیرات غیرمستقیم فرهنگی دوره قاجار بر تزئینات و نقوش بناهای دوره قاجار است. تحول در فرم و اجزای قاب‌ها، برج ساعت، تلفیق درون‌گرایی و برون‌گرایی همه نشانه‌های تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم عناصر این‌گونه بناها است. ظرافت و ریزه‌کاری نقوش، کاهش نقوش و

شاخه‌هایی نسبتاً ضخیم گیاهی اسلیمی و ختائی انتزاعی، استفاده از انواع گل واقع‌گرا به‌خصوص گل سرخ و زنبق، میوه انگور، نقش به صورت ترکیبی با انواع قاب بیضی شکل و تصویر جدید از انسان با لباس، همه نشانه‌هایی از تأثیرپذیری مستقیم تحولات فرهنگی و دانش‌های جدید دوره قاجار است.

کتیبه‌های سردر باغ ملی و مدرسه سپهسالار دوره قاجار
محل شکوفایی تهران (پایتخت) الگوهای تلفیقی و پیچیده اجرای سبک و رها متأثر از غرب نوگرا

۹ منابع و مأخذ

۹-۱ منابع داخلی

احمدی، بابک، ۱۳۷۰، ساختار و تأویل متن، تهران: نشر مرکز.

احمدی بابک، ۱۳۷۱. از نشانه‌های تصویر به سوی نشانه‌های ارتباط دیداری، چاپ اول، نشر مرکز.

اردالن، نادر و بختیار، الله (۹۸۳۱). حس وحدت، انتشارات نشر خاک.

بارت، رولان، ۱۳۷۰، عناصر نشانه‌شناسی، ترجمه مجید محمدی، تهران: الهدی.

بیلان اصل، لیدا و ستارزاده، داریوش و خورشیدیان، ساناز و نوری، مریم، ۱۳۹۰، بررسی ویژگی‌های هندسی گره‌ها در تزئین‌های اسلامی از دیدگاه هندسه فراکتال، مجله علمی پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۶، صفحه ۹۶-۸۳. بهپور، باوند. ۱۳۸۴. کتیبه‌نگاری در دوره قاجار (بررسی کتیبه‌های ۸ بنای دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان). هنرهای زیبا. شماره ۲۲.

شفر، ژان ماری، ۱۳۸۰، نشانه‌شناسی، از کتاب «نشانه‌شناسی» نوشته پی‌یر گیرو، ترجمه محمد نبوی، تهران: آگه.

سجودی، فرزانه. ۱۳۹۵. نشانه‌شناسی کاربردی. چاپ چهارم. نشر تهران: علم.

سخت‌دوست، نوشین. البرزی، البرز. ۱۳۹۷. تأملی بر نشانه‌شناسی فضاهای ورودی خانه‌های دوره قاجار شهر قزوین از دیدگاه فردیناندو سوسور، چارلز سندرس پیرس و امبرتو اکو. هویت شهر. شماره ۳۴. ص ۷۹-۹۶.

فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۵۰) اطلس خط، اصفهان.

شهبازی شیران، حبیب. کاظم‌پور، مهدی. حسینی نیا، سیدمهدی. (۱۳۹۶). تحلیل تأثیر اعتقادات عرفان و تصوف بر مضامین و تزئینات کتیبه‌های مسجد کبود تبریز، نشریه فیروزه اسلام. پژوهش معماری و شهرسازی اسلامی، شماره ۴ بهار و تابستان، صفحه ۸۱-۹۶.

جهان‌بخش، حیدر (۹۸۱۸). بازشناسی اصول، مؤلفه‌ها و شاخص‌های فطری سازمان‌بندی شهر اسالمی با رویکرد اجتماعی

کالبدی، فصلنامه علمی- پژوهشی، شماره چهارم: ۹.

حاج سید جوادی، سید حسن صدرالدین. ۱۳۷۹. کلک قدسی، سیری در کتابت کلام الله مجید، از آغاز تا به امروز، ۱ جلد انتشارات محراب قلم، تهران

فضائی، حبیب ا. ۱۳۵۰. اطلس خط، اصفهان: انجمن آثار ملی اصفهان

فضائی، حبیب ا. ۱۳۸۷. تعلیم خط، معماریان، غلامحسین، معماری ایرانی. تقریر کریم پیرنیا. تهران: سروش دانش

مسعودی، امید علی. ۱۳۹۵. نقدی بر روش نشانه‌شناسی و تحلیل روایت رولان بارت. فصلنامه علوم خبری. شماره ۱۷

محمدی، رضا، رجیبی، محمدعلی. ۱۳۸۹. بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون. نشریه نگره. دوره ۵. شماره ۱۵. ص ۱۹-۲۸

معتقدی، کیانوش. ۱۳۹۴. کتیبه‌های نستعلیق تهران، نشر تهران: پیکره

مقتدائی، علی اضغر. ۱۳۹۴. دایره‌المعارف بزرگ خط، تاریخ خط و خوشنویسی، جلد اول، نشر آراد کتاب

منشی قمی، قاضی میر احمد. ۱۳۵۲. گلستان هنر، به اهتمام احمد، سهیلی خوانساری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران

هاتشتاین، مارکوس. پیتر دلیلیس. ۱۳۹۰. اسلام، هنر و معماری. ویراستار هرمز ریاحی. تهران: پیکان

هال جیمز. ۱۳۸۹. فرهنگ نگاره‌ای نمادها، در غرب و شرق، ترجمه رقیه بهزادی، نشر فرهنگ معاصر

هونه گر، آلفرد. ۱۳۷۹. نمادها و نشانه‌ها. ترجمه علی صلح‌جو، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

هروی، نجیب مایل. ۱۳۹۶. کتاب‌آرایی در تمدن نوین اسلامی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی استان قدس رضوی. چاپ دوم، دو جلد، مشهد

۹-۲ منابع لاتین

Barthes, R. (1967). *Elements of Semiology* (trans. Annette Lavers & Colin Smith). London: Jonathan Cape.

Chevalier, Jean. GHeerbrant, Alain. 1996. *a dictionary of symbols*, translate: john bichanan-brown. penguin books.

Fehervari, G. (2000). *Ceramics of the Islami World, in the Tareg Rajab. Museum London, New York (IB Tauris Publishers)*.

Noth, W. (1990). *Handbook of semiotics*. Indiana University Press.

Porter, Venetia. (1995), *Islamic Tiles, Trustees of the Biritish museum by Biritish museum press..London*

De Saussure, F. (1983). *Course in General Linguistics*, trans. and annot. Roy Harris. London: Duckworth.

Skaggs, S. (2017). *FireSigns: a semiotic theory for graphic design*. MIT Press.